

Möhtəşəm azərbaycançılıq hadisəsi

İsa Həbibbəyli

Akademik, AMEA-nın I vitse-prezidenti,
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

<https://orcid.org/0000-0002-9793-1949>

Annotasiya. Məqalədə Xalq yazıçısı Anarın "Yaşamaq haqqı" adlı əsəri geniş təhlil olunur. Qayəsində azərbaycançılıq ideyası duran "Yaşamaq haqqı" əsərində "Orxon-Yenisey" kitablərindən, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından, Oğuznamələrdən, "Divani-lüğət-it türk" divanından, klassik poeziyanın nümayəndələrindən, çar Rusiyasının və bolşeviklərin Azərbaycanı işğal etməsindən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasından, ermənilərin torpaq iddiasından, SSRİ-də repressiyadan, Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən, Dağlıq Qarabağ hadisələrindən, Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizədən geniş bəhs olunur. Məqalədə yazıçının bütün bu məsələlərə dair mövqeyinə münasibət bildirilir, əsər elmi-ədəbi və ictimai-tarixi traktat kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: azərbaycançılıq, Anar, "Yaşamaq haqqı", ədəbi-tarixi traktat, analitik dəyər-ləndirmələr

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.173>

Məqaləyə istinad: Həbibbəyli İ. (2020). *Möhtəşəm azərbaycançılıq hadisəsi*.

"Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı", № 1, səh. 6-16

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 04.07.2020; qəbul edilib – 19.04.2020

The phenomenon of magnificent Azerbaijanism

İsa Həbibbəyli

Academician, First Vice-President of ANAS,
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Azerbaijan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

<https://orcid.org/0000-0002-9793-1949>

Abstract. The work "The Right to Live" by Anar, People's writer is studied in the article. The main idea of the work is the ideology of Azerbaijanism. In the work "The Right to Live" is dealt with Orkhon-Yenisey inscriptions, "Kitabi-Dede Gorgud" epos, Oguznames, "Divani-lugat-it Turk" epos, representatives of classical poetry, the occupation of Azerbaijan by Tsarist Russia and Bolsheviks, the importance of establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, land claims of Armenians, repression in the USSR, coming of the great leader Heydar Aliyev to power, events in Nagorno-Karabakh and the struggle for state independence in Azerbaijan. In the article writer's attitude to the issues is stated and the work is valued as a scientific-literary and socio-historical treatise.

Keywords: Azerbaijanism, Anar, "The Right to Live", socio-historical treatise, analytical evaluations

ictimai fikrində azərbaycançılıq haqqında yaranmış növbəti möhtəşəm abidədir. Məlum olduğu kimi, böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanın taleyi haqqında fikirlərini 1920-ci ilədə qələmə aldığı "Ananın kitabı" adlı dram əsəri ilə, Samad Vurğun poemalar silsiləsi vasitəsilə mənsub olduğu xalqa bədii şəkildə böyük vətəndaşlıq ruhu ilə çatdırmaq missiyasını həyata keçirmişdir. Ananın "Yaşamaq haqqı" kitabı isə bədii əsər olmayıb, elmi-ədəbi və ictimai-tarixi traktat kimi meydana çıxmışdır. Müəllif özü "Yaşamaq haqqı"nın janrını "şəxsi xatirələr işığında tarixi-siyasi traktat", yaxud "çox iri esse və ya dastan" adlandırsa da, kitabda elm və ədəbiyyat faktorunun geniş yer tutduğu da aşkar müşahidə olunur. Fikrimizcə, "Yaşamaq haqqı"nın janrını müəyyən edərkən bura müəllifin qeyd etdiyi "tarixi-siyasi" istiqamətlərlə yanaşı, elmi-ədəbi faktorları da əlavə etmək lazımdır. Biza görə, Anar özü də əslində təqdim etdiyi formata həmin genişliyi nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, Ananın "janr təyini" kimi müəyyən etdiyi formatdakı "şəxsi xatirələr işığında" sözlərinin daşdığı mənə çalarları içərisində onun əvvəlki yazılması prosesində bir yazıçı kimi öz müşahidələrinə, ədəbi mülhizələrə, ədəbiyyat əminlərinə istinad etdiyi etiraf olunmuşdur. Bundan başqa, kitabda birbaşa ədəbiyyat məsələlərinə, ədəbi şəxsiyyətlərin xidmətlərinə, fəaliyyətlərinin müxtəlif məqamlarına, hətta ayrı-ayrı bədii əsərlərə həsr olunmuş hissələr də mövcuddur. Yazıçı Ananın ədəbi fəaliyyətində isə elm faktorunu həmişə özünəməxsus xüsusi yer tutmuşdur. "Sizsiz" və "Kərəm kimi", "Əsrin-nəslim" kimi sənədli romanlarında, Dədə Qorqud, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov və Hüseyn Cavidə həsr edilmiş ssenarilərində, tanınmış simalar haqqındakı esselərində ədəbiyyat materialı ilə yanaşı, elm faktorunun da böyük yeri vardır. Bundan başqa, Ananın "Dədə Qorqud dünyası", "Anlamaq dərdi", "Nəsrin fəzası", "Şairin dərdi", "Türkün sözü", "Şairin hünəri" və sair kimi ciddi elmi əsərləri professional ədəbiyyatşünaslıq faktı kimi qəbul edilir. Anar "Qobustan" jurnalının baş redaktoru olaraq da ədəbi fəaliyyətində qoşa qanad kimi ədəbiyyatşünaslıqdan başqa dilçilik, sənətdən, tarix, folklor, etnoqrafiya sahələrinin imkanlarından yaradıcı şəkildə istifadə etməyin mükməllərn örnəklərini meydana qoymuşdur. Bütün bunlara görə, "Yaşamaq haqqı"nın ilk növbədə ictimai-tarixi aspektdə yazılmış elmi-ədəbi traktat kimi meydana çıxması tamamilə qanunauyğun olub, Ananın çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinin təkamilə prosesindən doğan mühüm hadisədir. Ananın bu vaxta qədərki bədii əsərlərində elm ikinci faktor kimi iştirak edirdisə, indi burada, "Yaşamaq haqqı"nda tərəflərin yeri dəyişdirilərək, məndə ədəbiyyat amili ikinci plana keçirilmişdir. "Yaşamaq haqqı" traktatında Anar elmlə, tarixlə, siyasətlə ədəbiyyatın mükməllərn bir sintezini yaratmağa müvəffəq ola bilmişdir. Ona görə də, geniş əhatə dairəsi nəzərə alınmaqla, "Yaşamaq haqqı"nın janr baxımından elmi-ədəbi traktat adlandırmaq daha real təyinatdır. Həm də Ananın yazıçı olaraq yanaşmalarında elmlə ədəbiyyat, tarixlə siyasət əksər məqamlarda üzvü vəhdət təşkil etdiyindən yazıçının və anlaşıqlı olsun deyə "Yaşamaq haqqı"nı ədəbi-tarixi traktat adlandırmaq kifayət edir. Yazıçının fəhm etdiyi "bolkə doğrudan da dastan" mülhizəsi isə "Yaşamaq haqqı"nın geniş həcmi ilə uyğun gəlsə də, dastan janr üçün xarakterik olan mübaligələrə təqdim olunan kitabdakı obyektiv reallığa mümkün olduqca daha çox sədəqət göstərmək prinsipi üst-üstə düşür. Traktat janrının tələb etdiyi təqdim olunan problemləri ictimai mühitin müzakirəsinə çıxarmaq, fikir mübadiləsinə meydan açmaq prinsiplərinin "Yaşamaq haqqı" üçün də uyğun olduğunu nəzərə almaqla, əsəri ədəbi-tarixi traktat adlandırmaq oxuculara çatdırılan mətnin forma və məzmununa tam münasibdir. Beləliklə, Mirzə Fətəli Axundzadənin məşhur "Kəmalüddövlə məktubları" janr etibarilə fəlsəfi traktat, Əlibay Hüseynzadənin "Siyasət-fürsət" əsəri ədəbi-siyasi traktat olduğu kimi, Ananın "Yaşamaq haqqı" da XXI əsrin Azərbaycan ədəbiyyatının mükməllərn ədəbi-tarixi traktatıdır.

"Yaşamaq haqqı"nda ən qədim dövrdən bizim günlərə qədərki Azərbaycan tarixinə və azərbaycançılıq ideyasının təkamilərinə dair ictimai-ədəbi baxışlar, hadisələr və proseslər özünün geniş əksini tapmışdır. "Yaşamaq haqqı" - tariximizdə və günümüzədə hər olub keçən əhvalatların və təfərrüatların deyil, xalqımızın milli varlığını müəyyən edən, tarixi mərhələyə çevrilmiş, zamanın irəliləyişinə doğru inkişafına təsir göstərən ədəbi-tarixi proseslərin traktatıdır. Anar tarixdən və ədəbiyyatdan ayrı-ayrılıqda bizlərə bəlli olan hadisələr və şəxsiyyətlər haqqındakı seçilmiş ədəbi-tarixi faktları və prosesləri, görkəmli şəxsiyyətlər haqqında baxışları xronoloji

qaydada azərbaycançılıq ideyası ətrafında vahid süjet xətti üzrə birləşdirilərək yeni və zəngin ədəbi-elmi material kimi oxuculara təqdim edir. "Yaşamaq haqqı"nda ən qədim hadisə kimi "Orxon-Yenisey" kitabələrindən, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarından, Oğuznamələrdən, "Divani-luğət-i türk" divanından başlayaraq, orta əsrlərin böyük dil hadisəsi olan klassik poeziyanın yaradıcılıqlarına, çar Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsinə, ölkəmizin parçalanmasına, maarifçilik hərəkatına, "Molla Nəsrəddin" in tarixi roluna və "Füyuzat" la münasibətlərinə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi taleyinə, Qafqazda erməni məsələsinə, bolşeviklərin oraşlırlarımızı işğal etmələrinə, repressiya hadisələrinə, Mir Cəfər Bağirov dövrünün ziddiyyətlərinə, həttilər Azərbaycanca gedən demokratik proseslərə, mühacirət xadimlərinə, "Xruşşov mülayimləməsinə", görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev epoxasının birinci və ikinci mərhələlərində, mümilliklər ərzində baş vermış mühüm proseslər ədəbi-tarixi planda əks etdirilmişdir. Burada həmçinin yaxın dövr tariximizin Dağlıq Qarabağ hadisələrinə, dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizənin mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyətinə və nəhayət, yeni tarixi epoxanın böyük hadisələrinə və Yazıçılar Birliyində gedən proseslərə də toxunan çox mühüm ədəbi-tarixi hadisələrin mahiyyətini azərbaycançılıq düşüncəsi işığında açıqlanmışdır. Beləliklə, bir neçə tarixi epoxanın hadisələrini və şəxsiyyətlərini təsvir edib mənalandıran "Yaşamaq haqqı" azərbaycançılıq haqqında ədəbi-tarixi epopeya təəssüratı yaradır. Bu, azərbaycançılıq ideallarını uğrunda gedən çoxəsrlik mübarizələrin mərhələləri üzrə ayrı-ayrılıqda tarixi romanı, tam halda isə epopeyadır. Sədəqə olaraq epik ədəbiyyatın janrları olan tarixi roman və epopeyadan fərqli olaraq "Yaşamaq haqqı"nda hadisələrə və şəxsiyyətlərə münasibətdə üslub cəhətdən yazıçı fantaziyasından çox tarixi yanaşmalar və elmi-analitik dəyərləndirmələr ön mövqeyə çıxarıldığı üçün fərqli bir janrda-traktat janrında orijinal bir əsər yaranmışdır.

"Yaşamaq haqqı" - mütəfəkkir yazıçı qavrayışı ilə düşünilmiş, ictimai-mənəvi dərkətmə və elmi-publisist dəyərləndirmələr əsasında yazılmış mükməllərn ədəbi-tarixi ümumiləşdirilmiş traktatdır.

"Yaşamaq haqqı" - roman və ya epopeya janrlarında olduğu kimi, vahid süjet xətti ətrafında çərayən edən çoxşaxəli proseslərin inkişaf dialektikasını özündə əks etdirən traktatdır.

Fikrimizcə, 1999-cu ildə yazılmış "Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr" essesi "Yaşamaq haqqı" traktatının proqramı, romançı dili ilə desək, proloqudur.

"Yaşamaq haqqı" - "Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr"də deyildiyi kimi "tarixçi olsa da, olmasa da qanrılıb gəriyə baxmaq ehtiyacının, həm özünün yaşadığı həyatı, həm içində ömür sürdüüyü zaman kəsiyini, həm də mənsub olduğu xalqın, millətin keçmişini yada salmaq, bilmək, anlamaq istəyi"nin ədəbi-tarixi ifadəsindən ibarət olan mənalı, düşündürücü və ibrətəməz bir traktatdır. Bu mənada Ananın böyük istedadla yazdığı Cəlil Məmmədquluzadəyə həsr edilmiş "Anlamaq dərdi" essesi "Yaşamaq haqqı" traktatının epiroqrafı kimi səslənir. Azərbaycan xalqının dili, tarixi, dövlətçilik ənənələri, milli-mənəvi bütövlüyü, dövlət müstəqilliyi məsələləri "Yaşamaq haqqı"nda qarşıya qoyulan, davam və inkişaf etdirilən ana xətlərdir. Ananın ana dili - dövlət dili haqqında fikirləri müxtəlif vaxtlarda bu bərədə meydana çıxmış "Qafqaz tatarları", "musulman", "tatar", yaxud ümumi şəkildə işlədilər "türk" terminlərinin arasıdır. Aydınlaşdırılmasından milli özünəməxsusluğun mütləq şəkildə qorunub saxlanılmasına və xalq üçün milli-tarixi özünüdərkən zəruriliyinə qədərki bütün məsələləri aydın surətdə əhatə edib ümumiləşdirir. Bu mənada "Yaşamaq haqqı" kitabındakı "Türklərin əbədi qayğısı: ana dili uğrunda mübarizə" bölməsi dil tariximizə yüksək yazıçı-vətəndaş və professional dilçi-ədəbiyyatçı münasibətinin mükməllərn nümunəsi olmaqla bərəbər, həm də tarixdən bu günə qədər mövcud olmuş suallara aydın elmi cavabın ifadəsidir.

"Orxon-Yenisey" daş kitabələrində, Mahmud Qaşqarı, Fəzlullah Rəşidəddin, Yusif Balasaqunlu kimi ümumtürk bilicilərinin yazılı kitab-əbidələrinə yerli-yerində istinad edən Anar "Yaşamaq haqqı"ndakı tədqiqatlarla XXI əsr yeni tipli oğuznaməsini yaratmışdır. Anar yeni tarixi epoxanın əsas oğuznaməçilərindən biri hesab etmək olar. Ananın dil tarixinə dair mülhizələri bir qayda olaraq dilin keşiyində dayanmaq missiyası ilə üzvü surətdə əlaqədə, daha doğrusu, ayrılmaz vəhdətdə verilir. Vətəndaş yazıçı nəticə olaraq ana dilinə / dövlət dilinə müstəqil

dövlətin və mənsub olduğu xalqın milli-siyasi varlığının əsas ifadə vasitəsi kimi baxır. Ona görə də yazıcının ana dili görüşləri ölkənin və xalqın adı, ərazi bütövlüyü, müstəqil dövlətçilik məsələlərini də əhatə etmək, yeni tipli tədqiqatlar çevrilir. Ana dili Anar üçün azərbaycançılığın ekvator xətti kimi öz oxu ətrafında ölkəmiz və xalqımız haqqında taleyüklü nə varsa, bütün əsas mətləbləri özündə birləşdirir. Anarın 8 yanvar 1993-cü ildə "Müstəqil" qəzetinə verdiyi müsahibədən gətirdiyim aşağıdakı sitat vətəndaş yazıcının da, müasir cəmiyyətin də ana dili – dövlət dili haqqındakı baxışlarının əsas müddəalarını düzgün şəkildə əks etdirir: "Azərbaycan dili müstəqil bir dildir. Necə ki, qırğız, tatar dili müstəqildir. Heç bir vaxt tatar gedib başqa dildə danışmayacaq. Azərbaycan da danışmalıdır. Çünki Azərbaycan dilinin özünün özəllikləri, özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Nə qədər qənan, nə cür qərar qəbul edilməsindən asılı olmayaraq, xalqımızı əmin etmək istəyirəm ki, Azərbaycan dili var və yaşayacaq. Azərbaycan yazıçıları da ömürlərinin axırınadək bu dildə yazacaqlar. Bu dildə xəyanət – Cəlil Məmmədquluzadəyə xəyanət olardı".

"Yaşamaq haqqı"ndakı "Dilimizin adı haqqında mübahisələr", "Dilə qarşı təhlükə", "Dövlət dili məsələsi" bölmələrində irəli sürülən tezislər dilimizin tarixinin xalqımızın taleyi ilə üzüv əlaqədə şərhinin və dərkinin Anara məxsus izahdır. Ona görə də ana dili məsələsi yalnız "Yaşamaq haqqı"nın giriş, müqəddiməsi deyil, kitabdakı əksər fəsilərin ana xətlərini birləşdirən və əlaqələndirən ən mühüm arqumentlərdən biridir. Yekun olaraq kitabda ifadə edilmiş doğru və haqlı qənaətdir ki, dili qorumaq və inkişaf etdirmək millət və ölkə üçün yaşamaq haqqının təsdiqidir.

"Yaşamaq haqqı" – tarixin ittihamı və imtahanı haqqında ibrətəməz kitabdır. Anara görə "tarix siyasi və mədəni həyatın hadisələrindən (təbii ki, iqtisadi yaşamın da əsərləri, inqilablar, çevrilişlər, müharibələr daxil olmaqla) ibarətdir. Qədim zamanlarda da, indi də hər bir mədəniyyət xadiminin ömrü tarixin axarı içərisində keçir və çox vaxt siyasi gerçəkliklə müəyyənləşdirilir". "Yaşamaq haqqı" – Azərbaycan xalqının "tarixin axarı içərisində" keçən və "siyasi gerçəkliklə" müəyyənləşdirilən kəsməkeşli taleyinin, ağırları və uğurlarının kitabıdır. Görkəmli yazıçı Anar "Yaşamaq haqqı"nda sözün haqqı mənasında vətəndaş tarixçilik missiyasını məsuliyyətlə yerinə yetirmiş, Azərbaycan tarixinin dönüş məqamları, ictimai-siyasi prosesləri və böyük ədəbi-tarixi şəxsiyyətləri haqqında obyektiv elmi söz deməyi bacarmışdır. "Yaşamaq haqqı"nda aparıcı mövqeyə malik olan, əsas yer tutan Azərbaycanın qarşısında Rusiyası tərəfindən işğal Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Qafqazda erməni məsələsi, Cənubi Azərbaycan milli demokratik proseslər, Stalin dövrünün əzablı yolları, Heydər Əliyev – İlham Əliyev epoxasının tarixi gedişatı və böyük uğurları mövzular tarix kitablarında olduğundan da aydın, canlı, obyektiv və təsirli şəkildə təqdim olunmuşdur. "Yaşamaq haqqı"ndakı "General Sisianovun Cavad xanla epistolary dueli", "Yeni dövrün ilk siyasi xadimləri", "Şərqdə ilk cümhuriyyətin yaranması", "Cənubi Azərbaycanda milli şüurun oyanması", "Tarixi şans", "Mülayimləşmə", "Mir Cəfər Bağırovun süqutu", "Avqust putçu və sistemni iflasi", "İki sistemdə vahid məqsəd" kimi tarixi-siyasi icmallar fərqli yondan yazılmış Azərbaycan tarixi öçerkləridir. Bunlar mövcd Azərbaycan tarixi öçerklərinə xalq yazıcısı Anarın ciddi əlavələridir. Sonadla və tarixi faktlara əsaslanan tarix kitablarından fərqli olaraq Anarın "əlavə etdiyi" tarix sənədiliklə yazıçı fəhminin və faktı dair sənətkar müşahidələrinin vəhdəti əsasında yaradılmış, tarixiliklə bədiü düşünçənin sintezi vasitəsilə ifadə olunmuş traktatlarıdır.

Məlumdur ki, tarixdə şəxsiyyətin rolu məsələsinə elmdə fərqli münasibət olmuşdur. Tarixdə şəxsiyyətin rolu sünü şəkildə şişirdildikdə şəxsiyyətə pərasəti yaranmış, şəxsiyyətlərin xidmətləri bilərəkdən və ya bilməyərəkdən azaldıqda həmin tarixi dövrlər boş qalmışdır. Anarın tarixdə şəxsiyyətin rolu məsələsinə münasibətində obyektivlik əsas meyar kimi qəbul olunur. "Şəxsiyyət – necə varsa" formulu Anarın tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərə münasibətinin düsturudur. Anar müəllim şəxsiyyətləri böyük tarixi dövrlərlə və hadisələrlə birlikdə təqdim etdiyi üçün "Şəxsiyyət – necə varsa" düsturunu "Tarix – necə varsa" formulu kimi də başa düşmək olar. Anar tarixi və ədəbi şəxsiyyətləri siyasi-tarixi hadisələrin axarında təhlil edib qiymətləndirdiyinə görə şəxsiyyətin fəaliyyət istiqamətini müəyyən edən tarixi hadisənin və ya tarixi faktın obyektiv mövqedən dəyərləndirilməsi şəxsiyyətin mahiyyətinin açılmasına, yaxud proseslərin ön mövqeyinə çıxarılmasına imkan yaradır. Məsələn, Azərbaycanın parçalanması hadisəsindən bəhs edərək Anar uzun

zamanlar boyu sovet tarixçilərinin bu hadisəni "Azərbaycanın könüllü olaraq Rusiyanın tərkibinə daxil olması", "sonralar daha ehtiyatlı şəkildə "Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi" adlandırılmasından fərqli olaraq, mövcd hadisənin real mahiyyətinin işğalçılıq siyasəti olması Azərbaycan Cavadxanının, Qafqazda Şeyx Şamilin mübarizəsi və taleyinin fonunda əsaslandırılmışdır. "Yaşamaq haqqı"nda Şeyx Şamilin tarixi şəxsiyyət olaraq xidməti onun "iyirmi ildən artıq Qafqaz xalqlarının qarışığına mübarizəsinə rəhbərlik etməsi" faktı ilə səciyyələndirilmişdir. Cavad xanın tarixi siması isə Gəncəni işğal etmək iddiasında olan qar generalı Sisianovla yazışmalarındakı milli qürur və vətənpərvərlik notalarını "Sən mənə savaşa hazır ol deyirsən. Mən də savaşa sən Şəmsədinə gəlib onun camaatını özünə tabe etdirdiyin gündən hazırlaşırım", nəhayət, "Sən şəhərə yalnız mənim meyidimin üstündən girəcəksən" – kimi öz ifadəsini təpniş qəti və mərdanə mövqeyi və həmin müddəaları təsdiq edən həyatının fəali cəhətləri qəhrəmanlıq nümunəsi ilə müəyyən olunmuşdur. Bu məqamda Azərbaycan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti Heydər Hüseynovun faciəsi onun Rusiyaya qarşı vuruşmuş Şeyx Şamilə və müridlərinə müdafiə etməsinə İosif Stalin dövrünün "gerçəkliyi" təqdim olunmuşdur. Əlmişdən bəy Topçubaşovun siyasi portreti isə tanınmış dövlət xadiminin dünyagoruşunun və dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəsinin mahiyyətini bəyan edən aşağıdakı öz sözləri ilə açıqlanmışdır: "Əgər ermənilər və kürülərin hər hansı günahı məhkəmədə, faktlar əsasında sübuta yetirilməyidisə, məsələmlər bəri başdan dəlisiz-subsutz müqəssir sayılırdılar.... Öz ölkəni Azərbaycan adını çəkmək, özlərinə azəri türkü, ya azərbaycanlı adlandırmaq qadağan idi. Onların haqqı yox idi ki, mənşəcə türk xalqı olduqlarını etiraf etsinlər".

Yeni zamanda, "Yaşamaq haqqı"nda Azərbaycan maarifçilərinin, siyasi xadimlərin, tarixi şəxsiyyətlərin, yazıçı və şairlərin çoxcəhətli fəaliyyətlərindən bəhs edib, xidmətlərini müəyyənləşdirərək onların ölkəsinə, xalqına, azərbaycançılıq hərəkətinə hansı səviyyədə, necə və nə ilə xidmət göstərmələri başlıca meyar kimi nəzərə alınmışdır. Ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərin xidmətlərinə qiymət verərək Anarın tərəzinin bir gözünə onun digər sahələrdəki fəaliyyətini, o biri gözünə isə azərbaycanlıq istiqamətindəki mübarizəsi ilə əlaqədar işlərinə qoysa da və tərəzinin hər iki gözünə aid hadisələrin hər birini əhəmiyyəti hesab etsə də, sənətdə şəxsiyyətin azərbaycanlıq davasındakı yeri, mövqeyi, rolu məsələsinə ağırlıq vermişdir. Necə deyirlər: "Yaşamaq haqqı"nda əsas meyar azərbaycanlıqdır! Anar haqlı olaraq bu fikirdədir ki, "şəxsiyyətlərin təməlqoyucu töhfələri olmadan mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, ictimai-siyasi fikrimizin, sənətdə milli özünəmərkəzlilik... inkişafını təsəvvür etmək mümkün deyildir".

Bu baxımdan yanaşdıqda Anar müəllim görkəmli Azərbaycan maarifçiləri olan Mirzə Kazım bəy Azərbaycan dilçiliyinin, rus türklöygeyasının əsasını qoymasını və Azərbaycan dilinin ilk qrammatikasının müəllifi olmasını, Azərbaycan tarixindən bəhs edən məşhur "Gülüstan-İrəm" kitabını yazmış Abbasqulu ağa Bakıxanovun Avropa tipli ilk Azərbaycan tarixçisi olmaq missiyasını həyata keçirməsini, Firdüvən bəy Koçərlinin ilk dəfə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yaratmasını və birinci seminariyanı – Qazax Müəllimlər Seminariyasını təsis etməsini, Mirzə Əbdürrəhim Talibovun, Zeynalabdin Mərağayinin "Cənubi Azərbaycanda və İranda realist ədəbiyyatın ilk örnəklərini" meydana qoymalarını onların mənsub olduqları xalq qarşısında tarixi xidmətləri hesab etmişdir. Azərbaycan orta əsrlə yeni dövr arasında yaxşı mənada "böyük uqurum" yaradaraq xalqımızın feodal həyat tərzindən Qərb mərifətçiliyi səviyyəsində düşüncəyə və yaşamaq mərhələsinə çatdırmaqda müstəsna xidmətlər göstərmiş Mirzə Fətəli Axundzadənin və Həsən bəy Zərdəbinin azərbaycançılıq idealının inkişafındakı yerinin "Yaşamaq haqqı"nda Məmmədamin Resulzadənin aşağıdakı fikirləri ilə ifadə olunması yəni də şəxsiyyətin dəyərləndirilməsində vətən və millət idealının birinciliyini isbat edir: "Mənim zənnimə, Mirzə Fətəli və Həsən bəy Zərdəbi əlli il sonra dünyaya gəlsəydilər, onda müstəqillik fikri də, Azərbaycan partiyası da əlli il sonra yaranardı. Bunların arasında six ələqə var – öz türklüyünü və azərbaycançılığını dərk etməmiş xalq müstəqillik bəyannaməsini elan edə bilməzdi".

Azərbaycançılığın fikir – ideya cərəyanı kimi formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsində Cəlil Məmmədquluzadə və mollanəsrəddinçilərin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının xidmətlərinin "Yaşamaq haqqı" kitabında xüsusi olaraq dəyərləndirilməsi də obyektiv

tarixi reallığın ifadəsidir. Azərbaycanın həm coğrafi ərazi, həm də vahid vətən kimi qavranılması Cəlil Məmmədquluzadənin və məslək dostlarının azərbaycançılığın inkişafında yeni tarixi mərhələ yaratmaları hesab olunması Anarın Azərbaycan anlayışının pillə-pillə irəliləyən doğru inkişaf proseslərini obyektiv meyarlar əsasında izləyib ümumiləşdirməsinin nəticəsidir. Ədəbiyyatda və mətbuatda "Haradır Azərbaycan?", (Cəlil Məmmədquluzadə), "Zaqafqaziya müsəlmanların neçə adlandırılmalıdır?" (Məhəmməd ağa Şahtaxlı), "Mən kiməm?" (Omər Faiq Nəmanzadə), "Nə dili danışsın?" (Üzeyir Hacıbəyli), "Qul sözünü calamaq" (Salman Mümütaz) və sair kimi ciddi və açıq ruhlu mətləblərin gündəmə gətirilməsi, "Ananın kitabı" kimi azərbaycançılığın proqram əsəri olan dram əsərinin yazılması milli-mənəvi özündərk proseslərinin dərinləşdirilməsi, milli dövlətçilik ideyasının meydana gəlməsi kimi şərh olunmuşdur.

"Yaşamaq haqqı"nda Nəriman Nərimanov məsələsi də azərbaycançılıqla və dövlətçiliklə əlaqədar olub, həm də şəxsiyyətin miqyasının və faciəsinin zamanla bağlı şəkildə şərh edilməsi əsasında izah olunması ilə aydınlaşdırılmışdır. Anar "peşasına görə həkim, ədəbi istedadına görə yazıçı, taleyinə görə siyasətçi" kimi təqdim etdiyi, "faciəli fiqur" saydığı, "Avropa tipli sosial demokrat" olaraq qəbul etdiyi Nəriman Nərimanovun çoxcəhətli fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində də azərbaycançılığı diqqət mərkəzinə çəkmişdir: "Əgər Nərimanovun vəzifəsi Əliheydər Qarayev və Mirzə Davud Hüseynov kimi siyasətçilər tutsaydı, bu nəinki çox pis olardı, bəlkə heç Azərbaycan özü də olmazdı... O, aydın şəkildə dərk etmişdi ki, əgər o olmasa, Azərbaycanın şərfi və layəqəti, sadəcə mövcudluğu, yaşamaq haqqı uğrunda mübarizəni heç kim aparmayacaq". "Nəriman Nərimanovun şəxsiyyətində dramatiklik və hətta faciəvilik nədədir?" sualına Anarın verdiyi aşağıdakı cavab da şəxsiyyətə obyektiv və ədalətli mövqenin ifadəsidir: "Ondadır ki, onun bütün şüurlu ömrünü sərf etdiyi, uğrunda həbsxanaya düşdüğü ideya və idealları ilk vaxtlarda təntənə ilə elan etdiyi məqsədlərlə əslində daban-dabana zidd imiş".

"Yaşamaq haqqı"ndakı Cənubi Azərbaycan araşdırmaları əsasında müstəqil bir tədqiqatdır. "Cənubi Azərbaycan maarifçiləri", "Cənubi Azərbaycan milli şüurun oyanışı", "Tarixi şans", "Azadlıq nə şirin sözdür", "Azadlığın bədəli", "Şəhriyar təsəllisi" adlanan bölmələr tam həlaldə bütöv bir tarixi roman, yaxud ciddi bir doktorluq dissertasiyası təassüratı yaradır. Kitabda Cənubi Azərbaycanda gedən demokratik proseslərin mükəmməl bir sənəməsi yer almışdır. Bu, xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun "Gələcək gün" romanından sonra Azərbaycan tarixinin həmin hadisəsi haqqında yazılmış ən mühüm elmi-ədəbi hadisədir. Cənubi Azərbaycan problemi ilə əlaqədar bir çox mətləblər və sənədlər ilk dəfə Anar müəllim tərəfindən elmi-ədəbi fikrin dövryyəsinə gətirilmişdir. Eyni zamanda, "Yaşamaq haqqı"nda Azərbaycan tarixinin ziddiyyətli şəxsiyyətlərindən biri olan Mir Cəfər Bağırovun təzadlı həyatı və fəaliyyəti də tarixi sənədlər, elmi mənbələr, istintaq materialları əsasında bütün yönərlə ilə araşdırılıb oxuculara çatdırılmışdır. "Mir Cəfər Bağırov süqutu", "Mir Cəfər Bağırovun iki mələyi", "Mir Cəfər Bağırov və ziyalılar"dan hər biri ciddi araşdırma materialları əsasında yazılmış ibrətəməz tarixdir. Haqqında əksər hallarda birtərəfli qaydada yaxşı, yaxud pis fikirlər yazılmış və ya deyilmiş Mir Cəfər Bağırovun mürəkkəb dövrü, həyatı və fəaliyyətini Anar ilk dəfə olaraq bütün yönərlə ilə araşdırmış, şəxsiyyət tarixi səhvlərini, yanlışlıqlarını göstərməklə bərabər, müsbət cəhətlərini də seçib ayırmış və əsaslandırılmışdır. Azərbaycan altmışıncı illərin, o cümlədən Anarın özündə də ədəbi taleyində xüsusi rolu olan "Xruşşov mülayimləməsi" dövrü də losif Stalin də daxil olmaqla şəxsiyyət və zaman münasibətlərinin zəminində işıqlandırılmışdır. Anar Azərbaycanda XX əsrin əllinci illərində respublika rəhbərliyinin tutduğu milli mövqenin və həyata keçirdiyi dövlət tədbirlərinin fonunda xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun ictimai-siyasi baxışlarının və dövlət dili uğrunda apardığı mübarizənin mahiyyətini açıqlamış, onun hərtərəfli ədəbi obrazını yaratmışdır. "Yaşamaq haqqı"nda görkəmli Azərbaycan ziyalıları Səməd Vurğun, Süleyman Rəhimov, Mehdi Hüseyn, Cəfər Cəfərov, Mikayıl Rafilif, Abbas Zamanov, Rəsul Rza, Şixəli Qurbanov, böyük türk şairi Nəzəm Hikmət və başqaları zamanı irəli aparın şəxsiyyətlər kimi təqdim olunmuşdur.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrü və ikinci mərhələsi "Yaşamaq haqqı" kitabında şəxsiyyət və zaman miqyasında obyektiv mövqedən canlandırılmışdır. Kitabdakı "Hakimiyyətdə Heydər Əliyevdir", "Ən böyük dissident

Heydər Əliyevdir", "Əliyev, Moskvağa getdi" kimi bölmələrdə Ulu öndərin hakimiyyətinin birinci dövrünün gerçək və işıqlı mənzərəsi yaradılmışdır. Anar haqlı olaraq bu fikirdədir ki, "Heydər Əliyev ona zamanat verənlərin və onu bu vəzifəyə təyin edənlərin hamısından ağıllı idi. Bu, bircinsli. Və ikinci məsələ, heç bir şəraitdə o, öz xalqının maraqlarına qarşı çıxış etməzdi. Və o, öz qabiliyyəti ilə problemləri bildiyi kimi həll etmək üçün kifayət qədər təcürbəyə, bacarığa və iradəyə malik idi". Kitabda respublika rəhbərinin yüksək dövlətçilik istedadının işığında Azərbaycanı idarə etməyi fikrin, ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi xalqın milli şüurunun oyanmasına xidmət edən düşünülmüş, uzaqgörən tədbirlər kimi təqdim olunur. Bu, sovet rejimi çərçivəsində ölkədə dissident yazıçı və şairlərin, milli düşüncəyə malik sənətkarların yaratdığı ədəbiyyatın düşünülmüş siyasi vasitələrlə hərtərəfli şəkildə dəstəklənməsi yolu ilə həyata keçirilmiş dövlət tədbirləri idi. Xalq yazıçısı Anarın müşahidə etdiyi kimi, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev "Azərbaycan KP MK-nın Birinci katibi seçildəndə ondan gözlənilən millətçiliyə qarşı mübarizəni yavaş-yavaş korrupsiyaya, rüşvətxorluğa, qohumbazlığa qarşı yönəltməklə" həll etmişdir. "Yaşamaq haqqı"nda Moskvada-Kreml rəhbərliyində erməni separatizminin genişləndiyi və Siyasi Büronun üzvü Anastas Mikoyan tərəfindən dəstəkləndiyi bir şəraitdə Azərbaycanın görkəmli yazıçı və şairlərinə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adının verilməsi doğru olaraq "Heydər Əliyevin siyasi casarətini" kimi səciyləndirilmişdir. Bu məqamda Anar haqlı olaraq Heydər Əliyevi Kommunist Partiyası daxilində "ən böyük dissident" kimi qiymətləndirir. Anar Heydər Əliyevin Azərbaycanın Moskvaya – SSRİ dövlətinin əsas rəhbərlərindən biri vəzifəsinə getmək arəfəsindəki həyəcanlarına da uzaqgörən yazıçı-siyasətçi kimi obyektiv qiymət vermişdir. "Moskvanın hakimiyyətə olimpinə uçuş arəfəsində doluxunmasına, doğma şəhərdə mütəəssir olmasına səbəb illərdən bəri tanıdığı insanlara nəzər salanda Azərbaycanın onsuz yaşayacağı illər ərzində başına gələcək faciələrin, fəlakətlərin, məşəqqətlərin dəhşətli mənzərəsini hansısa möcüzəylə, qəlbənin fəhmi ilə görməsi idi".

Heydər Əliyev mövzusu Anarın kitabının adı və leytmotivi üçün seçdiyi "Yaşamaq haqqı" ideyası ilə tam üst-üstə düşür. Azərbaycan ölkəsinin və azərbaycançılıq ideallığının irəli aparılıb möhkəmləndirilməsini, əbədi bir prosesə çevrilməsini "yaşamaq haqqı" hesab edən Anar görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin çoxcəhətli fəaliyyətindən butun həyatı və mübarizəsini xalqımızın və ölkəmizin yaşamaq haqqının, böyük idealları nənəki həyata keçirilməsinə, hətta müstəqil dövlətimizin xilas olunmasına, irəli aparılmasına xidmətin tarixi dərsləri kimi urəklə soz açmışdır. Bu mənada Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətinin ikinci mərhələsi müstəqil dövlətçiliyin qorunub saxlanılmasına və inkişaf etdirilməsinə həsr olunmuş böyük ömrün böyük ideaları uğrunda mübarizəsinin yeni tarixi mərhələsi kimi mənəlandırılmışdır. Bu, dahi insanın "həyatını riskə ataraq" Vətəne Qayıdışı Azərbaycanda Milli Quruluşu nail olmaq missiyasının birdəfəlik həlli, siyasi sistemin dəyişməsinə baxmayaraq, daha da genişləndirilmiş ikili standartlar şəraitində Azərbaycanı qorumaq, xilas etmək və inkişaf etdirmək vəzifələrinin qətiyyətlə həyata keçirilməsi zəminində hərtərəfli surətdə təsvir olunmuşdur. Bu cəhətdən kitabda Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan Respublikasına Prezident seçkiləri arəfəsində, 21 sentyabr 1993-cü ildə Milli Elmlər Akademiyasında ziyalılarla keçirdiyi tarixi görüşündə Anarın çıxışının mətninin təqdim edilməsi ölkədə mövcud olan real vəziyyəti və qüdrətli bir sükənçinin meydana çıxması zərurətini aydın surətdə təsvir etməyə imkan verir: "Azərbaycan bu gün doğrudan da tarixin çox ağır günlərini yaşayır və çoxları kimi mənim də bu ağır günlərdən qurtarmaq ümidlərimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyə gəlmələri ilə bağlıdır. Tək kiçik qonşumuzun – ermənilərin yox, böyük qonşularımızın da siyasi öyünüləri yaxşı bilən, dünya siyasəti miqyaslarında düşünən, zəngin təcürbəyə malik olan, siyasi addımlarında yüz ölçüb, bir biçməyi bacaran Heydər Əliyev bəlkə də bu ağır günlərdə Azərbaycanımızın son şansıdır... Tarixin ən ağır günlərində tarixin meydana çıxardığı böyük bir şəxsiyyət – Atatürk Türkiyəni həm xilas etdi, qurtardı, həm də qurdu, gələcəyini sağlam demokratik əsaslar üzərində müəyyənləşdirdi... Yeni rəhbərliyin Azərbaycanı həm qurtaracağına, həm də quracağına inanmaq istəyirəm".

"Yaşamaq haqqı"nda Milli Quruluşun elm və ədəbiyyatdakı təsdiqinin işığında ölkəmizdə dövlət müstəqilliyi yolunda ziyalıların roluna münasibətlər də nəzərə alınmaqla, atılmış mühüm və

məsuliyyətli addımlara real ədəbi-elmi və siyasi qiymət verilmişdir. “Yaşamaq haqqı”ndakı “Heydər Əliyev dünyaya qalib gəldi və dünyadan qalib getdi. Onun yeri həmişə görünəcək” - sözləri Anarın canlandırdığı əbədî Heydər Əliyev obrazını tamamlayır. “Yaşamaq haqqı”ndakı Ulu öndərə dair faktlar və hadisələr Anarın bundan əvvəl görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevə həsr olunmuş “Unudulmaz görüşlər” kitabını yeni və yadda qalan motivlər və detallarla daha da zənginləşdirir.

“Yaşamaq haqqı”nda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevə həsr edilmiş bölmələrdə ölkəmizin yeni həyatının reallıqları zəminində cəmiyyətdə irəliləyən doğru inkişafın özünəməxsus təmpləri zəngin yaddaş notları və dövrü mətbuat materialları əsasında təbii bir proses kimi qişqlandırılır. Anarın təqdimatında “öz fəaliyyəti ilə hamı atasına, həsənə də Zamana” bənzədilən Prezident İlham Əliyevin siyasi portreti Azərbaycanın yeni tarixi epoxasının ritmləri ilə həmahəng şəkildə canlandırılır. “İlham Əliyev rus və ingilis dillərində sərbəst danışır, bu – orta və ali təhsilin nəticəsidir. Azərbaycan dilini o, sonra işlətməyə başlayıb, amma elə bil ki, doğulandan bütün ömrü boyu bu dildə danışır... Doğma dili kamil şəkildə mənimsəməkdən başqa, Heydər Əliyev öglünü məqsədyönlü şəkildə mühüm dövlət missiyalarına hazırlaması da əsas rol oynayıb.

Heydər Əliyevdən fərqli olaraq o (İlham Əliyev – İ.H.) məhz XX əsrin son onilliklərinin və XXI əsrin yetirməsidir. İdman pərəstişkandır və özü də idmançdır... Gənc nəslin zövqünə uyğun musiqinin və ədəbiyyatda dedektiv janrı həvəskandır... Mahz yeni ziyalı nəslinin əhvali-ruhiyyəsinin ifadəçisidir. “Kənardan açıq və gizli təhlükələr altında İlham Əliyev həm Qərblə, həm Rusiya ilə, həm Türkiyə ilə, həm İrənilə münasibətdə çevik və dürist siyasət aparır. Ermənistanla münasibətdə təzyiqlərə baxmayaraq güzəştlərə getmir. Prezident İlham Əliyev mədəniyyət sahəsində də öz dəyişməsinin xəttini davam etdirməyə çalışır”.

Beləliklə, “Yaşamaq haqqı”nın Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi uğrunda aparılan mübarizələrin çətin, keşməkeşli, məsuliyyətli və şəərəfli mərhələsinin fəsilələri və bölmələri biri-digərini əvəz edir. Müstəqillik ərəfəsində bizim günlərə qədərki mühüm tarixi mərhələnin akademik səviyyədə dərk olunmuş tarixinin yenidən və daha əsaslı şəkildə yazılması üçün “Yaşamaq haqqı”nın yeni tarixi epoxaya həsr olunmuş fəsilələri çox əhəmiyyətli mənbədir. Əslində “Yaşamaq haqqı”nın müstəqillik tariximizə aid fəsilələri Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin Anara məxsus ədəbi-tarixi ockerlərindədir. Bu, mürəkkəb və şəərəfli epoxanın təqdimatı iki istiqamətdə: baş vermiş çoxsaylı tələyüklü ictimai-siyasi hadisələrin yazıcı-mütəfəkkir Anarın gözü ilə təsvir edilərək qiymətləndirilməsi və müəllifin özünün tərcümeyi-halının müstəqillik dövrü sınaqları və imtahanlarının şərhli vəsaitilə tərixləşdirilməsidir. Qeyd etməyi lazım bilirik ki, hər iki istiqamətdəki təqdimatlarında, təhlillərində və dəyərləndirmələrində Anar obyektivlik müəllim və ədalət meyarlarına sədaqət prinsiplərindən çıxış etməyi qoruyub saxlamışdır. Ona görə də, “Yaşamaq haqqı”ndakı müstəqillik dövrünün xalq yazıcısı Anara məxsus fəsilələri geniş mənada Azərbaycan tarixinin dövlət müstəqilliyi epoxasının tarixi ockerləri kimi səslənir. Kitabda SSRİ-nin dağılması proseslərinin şərhli ilə əlaqədar məsələlərə Anar keçmiş İttifaq miqyasında gedən ictimai-siyasi hadisələrin həm əsl vətəndaş mövqeyindən, həm də yüksək hazırlıq səviyyəsinə, geniş dünyagörüşünə malik Azərbaycan ziyalısı kimi dərindən təhlil edib dəyərləndirməyi bacarmışdır. Kitabdakı “SSRİ Ali Sovetində çıxışlarımdan”, “Moskva doughtları”, “Qorbaçovun qəbulunda”, “Foyedə söhbətlər”, “Hücumlar və təhdidlər”, “Parlament çarpışmaları və çayxana qeybətləri”, “Avqust putçu və sistem infaası”, “Kommunist partiyasının sonu: “SSRİ-nin süqutu” kimi hissələrdə Azərbaycanla bağlı məsələlərin fonunda Sovetlər İttifaqı səviyyəsində baş vermiş hadisələrin təhlil edilib dəyərləndirilməsi yazıcı Anarın həm də geniş dünyagörüşü və konkret mövqeyə malik siyasət adamı olmasını nümayiş etdirir. Kreml sarayında, Qafqazda və Azərbaycanda bütün kitab boyu haqqında söz açılan “erməni” probleminə münasibətdə də yazıcı-vətəndaş Anar tarixi-siyasətçi Anar bir-birini tamamlayır. Buna görədir ki, “Yaşamaq haqqı”nda müstəqillik tariximiz üçün ibrətamiz olan Sumqayıt hadisələri, keçid dövrünün Mütəllibov – Vəzirov “iqtidarı” olayları, milli-azadlıq hərəkatı, Qara Yanvar qətləmi, Xocalı hadisəsi, “demokratiya eynofiyası”, Dağlıq Qarabağ hadisələri və sair kimi mühüm siyasi-tarixi hadisələrə dair mürəkkəb suallara da geniş, dərin, əhatəli və əsaslandırılmış cavablar tapmaq mümkündür. Bütün bunlar yaşadığı epoxanı

dərindən dərk və şərh edən əsl yazıcının aydın vətəndaşlıq mövqeyi ilə bərabər, həm də dərin, əhatəli tarixi biliyə və yüksək siyasi hazırlığa malik olmasını zəruri şərtlər sırasına çıxır. Bütün yaradıcılığı boyu siyasi hadisələrə ədəbi-bədii vasitələrlə cavab verməyin nümunəsini göstərmiş, “Ağ liman”, “Dantenin yubileyi”, “Yaxşı padşahın nağılı”, “Ağ qoç, qara qoç” kimi həm də dərin siyasi-fəlsəfi əhəmiyyətə malik olan qiymətli bədii əsərlər yaratmış xalq yazıcısı Anar “Yaşamaq haqqı”nda böyük tarixi-siyasi idrakə malik olduğunu da qəbərək surətdə göstərir. “Yaşamaq haqqı” bir daha göstərir ki, sözün geniş mənasında əsl yazıcı-mütəfəkkir olmadan bütövlükdə ictimai-tarixi prosesləri, hər hansı bir konkret epoxanı tam mahiyyəti ilə ədəbiyyatda canlandırmaq və gələcəyə baxış bədii vasitələrlə ifadə etmək mümkün deyildir. İndiki halda cəmi bir neçə yazığımız, xüsusən də xalq yazıcısı Anar müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında yazıcı-mütəfəkkirlik miqyasını fəth etmişdir.

Eyni zamanda, dövlət müstəqilliyi ərəfəsində və sonrakı illərdə Azərbaycan Yazıçılar Birliyində və ətrafında gedən proseslərin, yaşanan gərgin hadisələrin, yazıçıların qurultaylarında səsləndirilmiş mövzələrin dəqiq və əhatəli təsvirləri bu mürəkkəb və şəərəfli dövrün yazıcı və zaman müstəvisində dəyərləndirilməsinə imkan yaradır. Anar müəllim hər bir ayrıca bir tarix ola bilən hadisələri sadəcə sadalamamış, seçilmiş, yadda qalan hadisələrin, baş vermiş əhvalatların, canlı xatirələrin, dövrü mətbuatda getmiş məqalələrin işığında hərtərəfli şəkildə və yüksək professionalıq səviyyəsində təsvir və şərh etmiş, obyektiv nəticələr çıxarmışdır.

Eyni zamanda, “Yaşamaq haqqı”nı müəyyən qeyd-şərtlə xalq yazıcısı Anarın avtobioqrafik romanı da adlandırmaq mümkündür. Burada yazıcının ailə-nəsil şərəfəsi, yaxın-uzaq qohumları, Azərbaycanın ədəbi-ictimai fikrinin inkişafında mühüm xidmətləri olmuş valideynləri, ailə üzvləri, əqidə dostları haqqında da yazıcı müşahidələrinin izi ilə, sənədlər və materiallar əsasında yazılmış mühüm hadisələr və təfərrüatlar öz əksini tapmışdır. Belə məqamlarda Anar şəxsi tərcümeyi-hal faktlarını ölkədə gedən proseslərin axarında təsvir etməklə, dövrün çoxəhatəli təqdimatının üzvü tərkib hissəsinə çevirməyi bacarmışdır. Bu mənada Anarın deputat kimi keçmiş SSRİ Ali Sovetinin iclaslarında və müstəqil Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində, Mədəniyyət Komissiyasında çərayən etmiş hadisələr haqqında müşahidələri, bu hadisələrin gedişində tutduğu mövqə və apardığı işlər yazıcının şəxsi tərcümeyi-halının hüdudlarını keçərək, dövrün və mühtim mühüm hadisələrinə çevrilir. Hətta belə hesab edirik ki, əgər həmin hadisələri yazmaq digər əsas iştirakçılara, məsələn, mərhum akademik Tofiq İsmayilova və ya xalq yazıcısı Yusif Səmədoğluna qismət olsaydı, onda o dövrün hadisələri fonunda Anarın rolu və yeri daha geniş məşəbdə görünə bilərdi. Bununla belə, Anarın və onun mənsub olduğu nəslin tərcümeyi-halı ilə əlaqədar “Yaşamaq haqqı”nda verilmiş bölmələr yazıcının bugünkü və gələcək bioqrafları üçün əhəmiyyətli mənbələrdir.

Nəticə / Conclusion

Göründüyü kimi, xalq yazıcısı Anarın “Yaşamaq haqqı” kitabı ölkəmizin və xalqımızın tarixi tələyi, bugünkü inkişaf prosesləri və sabahı haqqında ciddi, əhəmiyyətli və ümumiləşdirilmiş, mükəmməl bir ədəbi-tarixi traktatdır. Xalq yazıcısı Anarın doğma diyarə sensuz sevgisinin işığında səsləndirilmiş ölkəmizin gələcəyi haqqında xoşməramlı arzuları “Yaşamaq haqqı”nda təsvir edilmiş azərbaycançılıq ideallarının daha böyük sabahlarını düşünməyə, irəliləyən doğru nikbin baxışla və inamli addımlarla getməyə çağırır. Bu baxımdan “Yaşamaq haqqı”nı Anarın yazdığı “vəsiyyətnamə” olaraq yox, tarixdən ibrət dərsləri çıxarmağa və daha böyük gələcəyə doğru inamla addımlamağa çağırışlar kimi qəbul etmək lazımdır. Tam halda özünün mahiyyəti və əhəmiyyəti baxımından “Yaşamaq haqqı” ədəbi-ictimai fikrimizin möhtəşəm azərbaycanlıq hadisəsidir. “Yaşamaq haqqı”na çox yüksək səviyyədə müqəddimə yazmış istedadlı ədəbiyyatşünas və publisist Pərvinin dəqiq ifadə etdiyi kimi, bu kitab bizim tarixlərin sınaqlarından çıxış və daha böyük gələcəyə ünvanlanmış “yaşamaq haqqımızın” ədəbi-tarixi təsdiqidir.

“Азербайджанство” как феноменальное явление**Иса Габиббейли**

Академик, первый вице-президент НАНА,

Директор Института литературы имени Низами Гянджеви. Азербайджан.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

Резюме. В статье проведён глубокий анализ произведения народного писателя Анара «Право жить». В данном произведении, имеющем главной целью идею азербайджанства, широко повествуется об орхоно-енисейских письменах, дастане «Китаби-Деде Коркуд», о списках «Огузнаме», словаре «Лугат-ит-турк», представителях классической поэзии, об интервенции Азербайджана царским правительством и большевиками, о создании Азербайджанского Демократического государства, о территориальных присвоениях армян, советских репрессиях, о приходе к власти национального лидера Гейдара Алиева, о войне в Нагорном Карабахе, о борьбе за государственную независимость Азербайджана. В статье показано отношение к позиции автора романа во всех этих вопросах; это произведение оценивается как научно-литературный и общественно-исторический трактат.

Ключевые слова: Азербайджанизм, Анар, «Право на жизнь», социально-исторический трактат, аналитические оценки